

Könyvszemle

Olvasónapló

Mostanában jelent meg harmadik, átdolgozott és javított kiadásban Bona Gábor, a Hadtörténeti Intézet éveken át volt parancsnokának első nagy munkája, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc tábormokainak és törzstiszteinek életrajzi adatait összefoglaló kötete. Ezt folytatta a szabadságharc kapitányainak, majd legutóbb három kötetben a hadnagyok és főhadnagyok adatait tartalmazó munka. Sokéves kutatás, ernyedetlen szorgalom, a téma iránti lelkesedés eredménye ez a három mű együtt, ha nem is életmű, mert ahhoz a szerző szerencsére még fiatal. Az első kötetben voltaképpen már fölvezolta a szabadságharc honvédtiszteinek történetét, az előzményekkel, a Habsburg-monarchia seregében való tiszti karrierrel. A tisztikar adatait sok szempontból, és a szabadságharc különböző fontos pillanatainak vonatkozásában is összeállította, a besorolások nehézségei ellenére, különösen ami a nemzeti hovatartozást illeti (a korszakban ez még nem volt egyszerű). Az biztosnak tekinthető, hogy a tisztikar 72,5 %-a magyar volt, 14,6 %-a német, 4,2 %-a lengyel, de egyéb, hazai és külföldi etnikumok képviselői is akadtak köztük. Társadalmi vonatkozásban nem érdektelen, hogy a magyar nemzetiségűek 87,3 %-a volt nemes, a németeknél csak 28,2 %, a lengyeleknél viszont 100 %. A németek 68 %-a aktív vagy nyugdíjazott hivatásos katonatiszt volt, a magyaroknál ez az arány jóval alacsonyabb persze. A ranglétrán lefelé haladva a magyarok aránya csökken. A magyarok nagyobb része a mai, trianoni országterületen

kívül született. Sokan a harcot önvédelemnek tekintették, csak a kisebbség látta forradalmi, netán a világszabadság igézetében. Már a törzstisztek közt is sok volt a fiatal (akárhány tábormok is csak 30 feletti), az alsóbb rangoknál még több, nem egy 14–16 éves hadnagy vagy 17–19 éves kapitány is akadt. A kötetek zömét az egyes (betűrendben felsorolt) tisztek életrajzi adatai jelentik, a felhasznált forrás jelölésével. A tábormokok esetében nyilván ezek az életrajzok bővebbek, az alsóbb beosztásúaknál többnyire csak néhány sorosak.

Ezek a kötetek pontosan azok, amelyeket mindenki használ majd, elévülhetetlenek, hiszen ameddig lesznek magyarok, addig mindig érdeklődni fognak 1848/49 iránt. Az ilyesféle művek sokkal maradandóbbak, mint a nagy monográfiák.

(Bona Gábor: Tábormokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. átdolg. jav. kiadás. Heraldika, Budapest, 2000, 773 o. – Kossuth Lajos kapitányai. Zrínyi, Budapest, 1988, 781 o. – Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. 3 kötet, Heraldika, Budapest, 1998–1999, 531, 745, 564 o.)

*

1875–76 fordulóján kezdődött a diplomácia-történetben nagy keleti válság címen jegyzett eseménysor. 1876/77 fordulóján már eléggé valószínűnek látszott az újabb orosz-török háború (akkor már több mint másfél évszázada átlagban 20–30 évenként követték egymást az ilyen összecsapások). Az 1849-es orosz intervenció meg a magyar-

török kapcsolatokat jegyében (akkor volt éppen divatos elmélet a magyarok török származása) a magyar fiatalok (gyakorlatilag egyetemi hallgatók) az év elején díszkardot nyújtottak át az egyik török főmeltóságnak. 1877 áprilisában II. Abdül-Hamid szultán a török hódoltság idején Konstantinápolyba került kódexek közül 35 kötetet visszaadott a magyaroknak. Egy küldöttség vitte ezt – de nem Budapestre, hanem Bécsbe, talán a törökök melletti rokonszenvtüntetésétől félve, bár az osztrák-magyar külpolitika ekkor maga is egyértelműen szemben állt az orosz birodalommal. Viszont egy másik küldöttség Szülejmán sejk vezetésével indult Magyarországra, ahol április 29. és május 4. közt időztek. Ezt a küldöttséget az akkori Magyarországon mindenfelé nagy lelkesedéssel köszöntötték. Egy fantasztikusan sokoldalú korabeli tudós, Erödi Béla (1846–1936), aki irodalomtörténészként és nyelvészként sokat tett a törökök magyarországi megismertetése érdekében, de a balkáni egyéb népek is számon tartják ismeretterjesztő munkásságát, díszkötetet adott ki még abban az évben a küldöttség utazásáról, minden nap részletes programjával, a korabeli patetikus stílusú beszédekkel, jó néhány illusztrációval. Az oszmán birodalom megalakulásának 700. és a magyar államiság 1000. évfordulója alkalmából ezt a kötetet most újra kiadták, párhuzamos hasábokon a magyar és török szöveget, az eredeti illusztrációkkal. Dávid Géza, a Magyar–Török Baráti Társaság elnöke írt a kötethez magyarázó bevezetést, a könyv végén pedig Knapp Éva az Egyetemi Könyvtár kéziratárát ismertette, ezen belül az ekkor idekerült 35 kódex, illetve 14 Corvina jegyzékével és néhány oldal színes facsimiléjével. A kötetet Dávid Géza és F. Tóth Tibor szerkesztette. A mű egészében nagyon jól adja vissza a kor atmoszféráját, a többek között Jókai által is tartott, manapság már kissé túlzottan szónokiasnak tűnő beszédekkel. A magyar történeti tudatban igen erős függet-

lenségi szemlélet egyik jelentős megnyilvánulásának is tekinthető az egész ügy. A mai olvasó mintegy első kézből értesülhet az eseményekről.

(Erödi Béla: Csok jása! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve. Magyar–Török Baráti Társaság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001, 131 o.)

*

Hovanyecz László nevezte nemrég a 2001 májusában akadémikussá választott Romsics Ignácot a magyarországi nemzetiségi kérdés egyik legkiválóbb szakértőjének. Legutóbbi könyve a trianoni békeszerződésről újfent igazolja ezt a megállapítást. A szerző megsokolt világos, szikár stílusában összegzi a mai olvasó számára ennek a mindmáig indultakat ébresztő nemzetközi szerződésnek az előzményeit, létrejöttét és következményeit. A dualizmus korától vizsgálja az előzményeket – nagyon helyesen – az egész Osztrák-Magyar Monarchia helyzetéből, nemzetiségi összetételéből kiindulva. Utal a nemzeti kérdés rendezésére vonatkozó hazai és külföldi javaslatokra, amelyek zömmel még a Monarchia fenntartásának jegyében készültek. Az első világháború idején a Monarchia legtöbb nemzetisége, pontosabban azok külföldön élő politikai képviselői már egyértelműen a birodalom nemzeti alapokon történő felosztását tűzték ki célul. A nyugati hatalmak azonban sokáig bizonytalanok voltak, csak 1918 nyarára és kora őszére fogadták el a felosztást mint a probléma megoldását.

Eddig Romsics Ignác az egész Monarchiában gondolkodik, de innen kezdve, helyesen, már csak a történeti Magyarország perspektívájában vizsgálódik. Eseménytörténeti vonatkozásban bemutatja ennek a Magyarországnak a háborús vereség nyomán bekövetkező felbomlását, a nemzetiségek elválását, csatlakozását szomszédos, olykor új államokhoz. Beszámol a párizsi békekonferencián a magyar határok megállapítására

vonatkozó tárgyalásokról, amelyek vég-eredménye nagyjából a békeszerződésben kialakult vonal volt. A Tanácsköztársaság megléte és harcai ezeknek a határoknak a kialakulását érdemben már nem befolyásolták. Az 1920 januárjában Párizsba érkező magyar békedelegáció a területi integritást próbálta megtartani, jóval kevésbé hangsúlyozva az etnikai szempontokat. Ezek persze a határok végleges megállapításánál valóban kevés szerepet játszottak, az angol, az amerikai és az olasz delegáció vezetői nem egyszer utaltak a magyar etnikai szempontra, a francia delegáció azonban a legtöbb esetben hajthatatlanul az utódállamok követeléseit hajtotta keresztül. A magyar delegációt vezető Apponyi beszéde a nagyhatalmak néhány képviselőjének érdeklődését ugyan felkeltette, de semmi következménye sem volt, a feltételek megváltoztatására irányuló kísérletek is kudarccal végződtek, az esetleges későbbi változtatásokat homályosan emlegető, ún. Millerand-féle kísérőlevél írott malaszt maradt. Az egyoldalúan diktált békét 1920. június 4-én alá kellett írni, és még abban az évben ratifikálni. A végrehajtás már csak a pontos határok kijelölésére vonatkozott, hiszen a területeket a szomszédok addigra már régen megszállták. A végső határvonal máig ismeretes, a kötet azonban számos térképet közöl a különböző delegációk által javasolt határokról, ahol olykor a magyar szempontból kedvezőbb megoldások is felvetődtek.

A szerző egy epilógusban vonja le a végső tanulságot: a békeszerződés a magyar etnikum szempontjából roppant sérelmes volt, manapság azonban már lehetetlen volna valamiféle változtatás. Ez a józan hang nagyon fontos ebben az érzékeny témában. Romsics ezt mindvégig be tudta tartani, a tények pontossága mellett ez is nagy erénye. A bibliográfia a legfontosabb, elsősorban magyar nyelvű szakirodalmat, és a forráskiadványokat sorolja fel.

(Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris zsebkönyvtár. Osiris, Budapest, 2001, 246 o.)

*

A budapesti egyetem újkori magyar történeti tanszékének halk szavú, szerény, de igen komolyan munkálkodó oktatója nem nagy terjedelmű, de igen fontos kötetben adta ki 1988–1997 közt megjelent, itt átdolgozott és megszerkesztett tanulmányait, cikkeit, könyvismertetéseit, amelyek a magyarországi kisebbségek 1945–1993 közti helyzetéről számoltak be. A könyv első részében források, rendeletek, törvények és rájuk vonatkozó magyarázatok kerülnek elő. Elsőnek az ENSZ 1945. évi Alapokmányához fűzött magyar hivatalos reflexiók, egy 1945-ös magyar törvénytervezet, „A magyarországi nemzetiségek jogi helyzetét szabályozó rendelet alapelvei” című dokumentum, amely az 1968-as nemzetiségi törvényt követően fogalmazódott meg. Mindkettő hazai levéltárban pihent eddig. A német kitelepítéssel foglalkozó korabeli, a baloldalon zömmel gyűlölködő sajtóról számol be a következő cikk, majd megint ismeretlen levéltári anyag alapján mutatja be a szerző az 1946 szeptemberében jugoszláv részről felvetett önkéntes lakosságcsere-re vonatkozó tervezetet, amely az akkor nyilvános magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény mintájára legfeljebb 40 000 magyar kicserélését tervezte 40 000 magyarországi délszlávval. A vagyoni rendelkezések egyértelműen mutatják, hogy itt is a győztes és a legyőzött nem egyenjogú szerződéséről lett volna szó, a tervezet azonban akkor a kormányok titka maradt. Nagyon érdekes a nemzetiségi közoktatás helyzetét 1945–56 között bemutató tanulmány: egy 1945-ös rendelet az egyes településeken népszavazástól tette függővé, vajon nemzetiségi vagy magyar nyelvű, de a nemzetiségi nyelvet is oktató iskolát kíván-e a lakosság. Végül nem nép-

szavazás alapján, hanem a népesedési adatoknak megfelelően, Tildy Zoltán miniszterelnök 1946 januári rendelete alapján hozták létre a nemzetiségi iskolákat, az 1945/46-os tanévben 30 nemzetiségi nyelvű és 62, a nemzetiség nyelvét is oktató, de magyar nyelvű iskola létezett. 1947-ben a román és a jugoszláv kormánnyal kötött kulturális egyezményekbe is belefoglalták a nemzetiségi iskolák kérdését. Az 1948-as államosítás a nemzetiségi nyelveken oktató felekezeti iskolákat is államosította, ami változásokra vezetett. A németek kitelepítése miatt német iskola nem volt, politikai okokból a délszláv iskolák száma is csökkent a „láncos kutya-szindróma” miatt. 1948 után azonban a német iskolákat ismét létrehozták, de mindössze kettő volt német oktatási nyelvű, 100 iskolában csak a németet is tanították. A szlovák iskolák esetében a számok 5 és 119, a délszlávoknál 20 és 45, a románoknál viszont mindkét iskolatípusból 11 volt. A Kádár-korszakban 1958-ban és 1968-ban hoztak rendeleteket a kérdés rendezésére, de nem sok eredménnyel. 1968/69 volt a mélypont, amikor is csak 25 000 lakos vallotta magát nemzetiséginek, a többiek féltek ennek bevallásától. Az érdemben már 1945 után létrehozott nemzetiségi szövetségek szerepe a hatalom támogatása volt (közvetíteni a „párt és az állam” szavát, ahogy Föglein Gizella a címben fogalmaz), 1968 után hivatalosan a híd szerepét szánták nekik, de érdemben továbbra is csak a rendszer erősítése volt a feladatuk. A nemzetiségek helyzetének jogi szabályozására (a szerző a jogi kérdésekben módfelett jártas), a kétoldalú egyezményekre és a párthatározatokra (1956, 1958, 1968, 1968) utal, egyik sem hozott érdemi változást, csak az 1993. évi 77., 1968 óta az első, parlamenti úton megszavazott nemzetiségi törvény.

A második rész elején a szerző nyilatkozik kutatási terveiről, röviden áttekinti a németek (végül is csak részleges) kitelepítését,

utalva a kitelepítettek akkori ragaszkodására szülőföldjükhöz. A magyar-csehszlovák lakosságcsere felvázolása után a németek jogainak visszaszerzésére is kitér. Nagyon egyértelműen kimondja, hogy az egész pártállami korszakon keresztül a nemzetiségi politika látszatjogokat deklarált, a tényleges rendelkezések általában nem kerültek nyilvánosságra. Az asszimiláció szándékát persze soha senki sem mondta ki, de a politika valójában erre irányult. Az utolsó írás a szerző pesszimista hangvételű interjúja, „Kisebbségek vesszőfutása” címen.

Lehet, hogy Föglein Gizella írásai sok olvasónak majd nem tetszenek. Az akár Széchenyi István önbírálatára emlékeztető hangnemű mondanivalóval azonban mélyen egyetértünk. Bár legalább a politika hangadói olvasnák el ezt a munkát!

(Föglein Gizella: Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945-1993. Forrásközlések, tanulmányok, cikkek. Budapest, Ister, 2000, 151 o.)

*

Az érsekújvári születésű Vadkerty Katalin, a pozsonyi pedagógiai főiskola oktatója, majd a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének kutatója jó néhány kiváló monográfiát publikált a szlovák területek 1918 előtti, kapitalizmuskori történetéről. Nyugdíjazása után az 1945 utáni csehszlovákiai magyar kisebbség történetének kutatásába fogott, amit elősegített az a körülmény, hogy akkor vált hozzáférhetővé számos, addig titkos levéltári anyag. Először 1993-ban adott ki egy kötetet az ún. reszlovakizációról, azután 1996-ban a köztársaságon belüli deportálásról, 1999-ben pedig a magyar településterületet fellazító belső telepítésekről. Ezt a három kötetet adta ki most trilógiává összevontan a csehszlovákiai, majd szlovákiai magyarok munkáit nagy szor-

galommal és eredménnyel publikáló pozsonyi Kalligram Kiadó. A trilógiában ezek három könyvként szerepelnek, természetesen az események tényleges időrendjében. A jegyzetek, meg egyéb mellékletek csak a teljes szöveg után következnek.

Vadkerty Katalin a prágai és pozsonyi állami levéltárak anyagára épít elsősorban, de természetesen budapesti levéltári anyagot is használ, meg a kérdés eddigi szakirodalmát, amely persze nem sok, két lapon elfér. Időrendben az 1945 őszen kezdődő deportálásokkal indul, ezekre azért volt szükség, mert a németek kitelepítése miatt a cseh tartományokban munkaerőhiány támadt. A kassai kormányprogram értelmében a magyarok már meg voltak fosztva állampolgárságuktól, Beneš és a többi állami vezető szerint azt teheték velük, amit akartak. Eleinte önkéntes alapon toborozták a mezőgazdasági dolgozókat, hamarosan azonban már kötelezően; az ellenállás miatt úgy, hogy a kijelölt községeket éjjel körülfogta a katonaság, másnap reggel pedig már vitték is az embereket (a lakosságcsere-egyezmény megkötése után még inkább). Ezt hivatalosan „történelmi feladatnak” tekintették, az ezer éve elkobzott szláv föld jogos visszaszerzésének. 1947 februárjáig 43 546 személyt, köztük 5422, hat éven aluli gyermeket (12,5 %) szállítottak így cseh területre. Károlyi Mihály, Mindszenty és hazai, magyar antifasiszták tiltakoztak Benešnél, fasiszta módszerekre célozgatva. A szegényebb lakosokat vitték el, a módosabb gazdákat a lakosságcserere szánták. Az északi vidékekről délre telepített szlovákok szegényes voltak miatt nem is fogadták el a kiűritett lakásokat, csak a Szovjetunióból és Romániából hazatelepített szlovákok elégedtek meg velük. 1948-tól a magyarellenesség osztályharcos felhangokat is kapott, a magyar kulákok ellen irányultak az intézkedések. A deportáltak egy része illegálisan hazatért, 1948 után már legálisan szállították őket. Okáli

belügyi megbízott (miniszter) folytatni akarta a deportálást, de Široký miniszterelnök-helyettes leállította. 1948-ban a deportáltak egy része még kárpótlást is kapott, majdnem 32 millió koronát, ami a kár mintegy 30 %-át tette ki. A szerző végső értékelése, hogy ezek az események az ENSZ szabályai szerint majdnem elérték a genocídium fokozatot.

A II. könyv a belső telepítéseket és a csehszlovák-magyar lakosságcsere tárgyalja. A kassai kormányprogram 1945. április elején kollektíven bűnösnek nyilvánította a magyar lakosságot, a földbirtokot elkobozták, erre külön konfiskációs bizottságokat hoztak létre. Több mint 614 ezer ha földterületet koboztak el, ennek a fele volt a mezőgazdaságilag művelt terület. Az első bécsi döntés értelmében Magyarországhoz visszatérült területről akkor a cseh telepéseket elűldözték, ezek most visszajöttek, és ez bizonyos csehellenességet is keltett. Különösen ellenszenvesek voltak az itteni földek szláv kézre vételében a partizánok, akik kiváltságos helyzetet igényeltek. Olyanokat is hoztak erre a déli területre, akik birtokát északon állami megfontolásokból, pl. az árvai vízlépcső építése során sajátították ki. Szlovák telepések a legtöbb szocialista országból érkeztek, Bulgáriából pl. 270 család, közülük 36 ment Csehországba. Azoknak, akik Kárpátaljáról jöttek a déli területekre telepéseknél, igazolniuk kellett cseh vagy szlovák nyelvtudásukat és azt, hogy 1938 előtt ilyen tannyelvű iskolába jártak. Részletes kimutatók találhatók itt, hogy melyik észak-szlovákiai járásból hányan, hová kerültek. Az ideérkezettek az északi állattartó gazdálkodáshoz értettek, az intenzív alföldi földművelés idegen volt számukra. A telepések panaszkodtak a magyarokra, az itteni szlovák állami hivatalnokokra, meg a Magyarországról jött szlovákokra. A végeredményre több összesítés volt található, az egyik szerint 196 községben 47 520 ha terület jutott a telepéseknek, más adat szerint 70 254 ha. A

magyar többség megbontása csak részben sikerült, 15 járásban még mindig 20 % felett volt a magyarok aránya (az átlag szélső adatai 87,8, ill. 27,7 %).

Ez a könyv tárgyalja a magyar-csehszlovák lakosságcsere kérdését is. Az állam tisztá szláv jellegének megteremtése a moszkvai kommunisták körében már 1943-ban előkerült Gottwald egyik tervezetében. 1945 tavaszától a pozsonyi magyar lakosokat a Duna túloldalán lévő Ligetfalura telepítették át, érdemben vagyonuk teljes elkobzásával. A csehszlovák kormány szerette volna a nagyhatalmak támogatását megnyerni a magyar lakosság teljes kitelepítéséhez, ezt azonban a nyugatiak nem engedélyezték. Végül 1946. február 27-én Gyöngyösi János külügyminiszter és Vladimír Clementis külügyi államtitkár Budapesten megkötötték az egyezményt. Az egyezmény értelmében egyenlő számban kellett a lakosságot kicserélni, de a győztes Csehszlovákia fölényét mutatta, hogy nagy kampányt folytathatott magyar területen a szlovákok átköltözése érdekében, a szlovákok önként jelentkeztek, a magyarokat viszont a csehszlovák kormány jelölte ki. A csehszlovák áttelepítési bizottság nagygyűlésein éles magyarellenes hangok hallatszottak (a magyarok menjenek vissza Ázsiába!). A szerző két teljes lapon ad áttekintést a fontosabb gyűlésekről. Magyar részről a lakosságcsereát a Jócsik Lajos vezette áttelepítési kormánybizottság szervezte. A kivihető ingóságokat a magyarok részére korlátozták, az ingatlanok kérdését pedig utólagos elszámolásra bízták. A magyar tiltakozás miatt (a korábban leírt deportálások a cseh tartományokba) több ízben megszakadt csere 1948 decemberére zárult le. Végül is Magyarországról 95 432 személy jelentkezett, de csak 73 273 települt át, Csehszlovákiából viszont hivatalosan 89 660 személy került át Magyarországra, de ezen felül is sokan átszöktek, és így nem szerepeltek a kimutatásokban (e sorok írója is közülük

való). A lakosságcsereát kívül a magyar háborús bűnösöket külön vették számba. Ezek számát csehszlovák részről igyekeztek növelni, a magyar fél csak a jogerős bírói ítéletet tartotta bizonyítéknak, a csehszlovák fél már a vádemelést is. Itt is megmutatkozott a két ország egyenlőtlen jogi helyzete. Végül is a teljes magyar lakosság kitelepítése, a németek mintájára, nem valósult meg.

Ezen próbáltak módosítani a III. könyvben tárgyalt reszlovakizálással, aminek a lényege az volt, hogy a jogfosztott magyarok kérhették visszavételüket az eredeti szláv (szlovák) közösségbe. Erre Reszlovakizációs Bizottságot is alakítottak. A végrehajtással a Szlovák Liga nevű nacionalista szervezetet bízták meg. Aki nem fogadta el a reszlovakizációt az ellenségnek számított, bűnvádi eljárást is lehetett indítani ellene. A hatóságok arra is hivatkoztak, hogy 1921 után mintegy 200 000 elmagyarosodott szlovák vállalta a szlovák nemzetiséget, 1930-ig még további 50–60 000. 1946 július végéig 352 038 fő kérte a reszlovakizációt, ez a magyarok 58,9 %-a. 1947 októberétől a reszlovakizáció második szakaszát vették tervbe arra az esetre, ha a még meglévő magyarok egyszálú kitelepítése nem sikerül. Ekkor már tömegesen adtak ki igazolványokat a reszlovakizációról, de ezt sokan visszautasították. A reszlovakizáltak csehországi telepítését a cseh hatóságok visszautasították. A hatóságok „nemzeti átnevelési” kampányokat szerveztek, nyelvtanfolyamokkal, mert a természetes asszimilációt nem találták elég gyorsnak. 1946–47 során a személyi költségek több mint 9 millió koronát tettek ki, a tárgyak majdnem 14 milliót. A magyar istentiszteleti nyelvet betiltották, a református egyház nem tudott ellenállni, mert vagyonát mint magyar tulajdont elkobozták. A Szlovák Liga nagy kampányt indított a magyar emlékek eltávolítása érdekében (magyar szentek képei a templomokban, Rákóczi kassai sírja). Az 1948-as fordulat után már javult a helyzet,

létrejött a Csemadok kulturális szervezet, valójában a magyarok egyfajta érdekvédelmi szervezete. Sok reszlovakizált, sőt a Szovjetunióból és Romániából áttelepült szlovák is belépett. Ezért a nacionalista szervezetek az ekkor indult magyar napilap, az Új Szó betiltását is követelték. 1948-ban kollektíve visszakapták a magyarok a csehszlovák állampolgárságot, csak 5647 személytől tagadták ezt meg, de az ötvenes években ezek jó része is megkapta. A változott helyzetre utal, hogy az 1950-es népszámlálás idején 36 733 volt a magyarok száma, 1991-ben 568 741.

A három kötet jegyzetei 70 oldalt tesznek ki, zömmel levéltári jelzetek. Közel 30 oldalon kimutatások következnek az 1946 novembere és 1947 februárja közt a cseh tartományokba indított transzportokról. Fontosak az 513–675. lapon közölt dokumentumok, sok részleges kimutatás a lakosság-cseréről, a betelepítési tervekhez. A III. könyvhöz csatlakoznak a kassai kormányprogram legfontosabb részletei. A kötet végén található néhány cseh és szlovák szereplőre vonatkozó adattár. Rövid szlovák és angol nyelvű rezümé után még szerepel néhány kép a csehországi deportáltak helyzetéről, a komáromi múzeum gyűjteményéből.

Vadkerty Katalin tárgyilagosan ír, adatokat közöl, nem dramatizálja a helyzetet még ott sem, ahol erre bőségesen akadna lehetőség. Ez teszi könyvét hitelessé. A második világháború utáni korszak történetének egyik alapműve ez.

(Vadkerty Katalin: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről. Kalligram, Pozsony, 2001, 703 o.)

*

A Történeti Hivatal évkönyve egy 1999-ben tartott konferencia anyagát közli. A politikai rendőrség létrehozása a fasizmus felszámolá-

lására 1945-ben nemzetközi kötelezettség volt. Az 1950-ben már minisztériumi rangra emelt ÁVH eleve a kommunista párt befolyása alatt állt, tehát nem egymaga felelős minden visszaélésért.

Kun Miklós a mintakép, vagyis a Lubjanka történetét vázolja fel. A terror már 1918-ban megkezdődött, augusztus–szeptemberben már létrehozták az első koncentrációs táborokat. A változások gyakoriak voltak, hogy senki se érezhesse magát biztonságban. A tábor kifejezést Lenin és Trockij egyaránt korán használja, 1936/37-től kezdve a titkos rendőrség vezetői is. Sztálin már ezzel a szervezettel szemben is bizalmatlan volt. A szervezetnek saját zsargonja alakult ki, „a szociális védekezés első foka” a kivégzést jelentette. A hét főnök közül ez ötöt még Sztálin életében elért, Beriját és Merkulovot csak Sztálin halála után, 1953-ban.

Palasik Mária a magyar politikai rendőrség megszervezésének kezdeteit mutatja be, ahol Péter Gábor eleve vezető szerephez jutott. Eredetileg a budapesti rendőr-főkapitányságon belül létrehozott politikai osztály volt. A kommunista befolyás miatt sok koalíciós vita folyt, de az MKP mindig megőrizte befolyását. A Népbíróság által felmentett szereplőket a rendőrség azonnal internálta, az igazságügyminiszter ezt hiába próbálta megakadályozni.

Okváth Imre nagyon jó összefoglalásban („Sziget egy reakciós tenger közepén”) a katonapolitikai osztály 1945–49 közötti történetét tárgyalja. A szervezet 1945 januárjában kezdett kialakulni, a nyilas bűnök felderítése érdekében. Idővel a hazatérő hadifoglyok szűrése lett a feladata. Később alakult át politikai főcsoport-főnökséggé. Okváth érdemben 1947-ig vizsgálódik, innen Gyarmati György folytatja. Az 1947-es választások előkészítéseként 466 833 személyt zártak ki a választói névsorból azon az alapon, hogy reakciós szervezetek tagjai voltak. Eredetileg 7–800 000 főt akartak kizárni. Sok megha-

gyott kommunistáról a többi párt tagjai állították ugyanezt, de hiába, a kommunista párt azonnal ellenakcióba lépett. Már ekkor megkezdődött az ellenzékiek telefonjainak lehallgatása, az eredményeket azonnal jelentették Rákosi Mátyásnak. Ez a szervezet késztette elő a két munkáspárt egyesülését is. A még megmaradt pártokat is ellenőrizték, Veres Péter hiába támadta röpiratban ezeket a módszereket. Az egyházak ellenőrzését úgy oldották meg, hogy az egyházi képviselőtestületek tagságának 50–60 %-a párttag volt.

M. Kiss Sándor az 1950–53-as éveket elemzi, ekkor volt a legintenzívebb a terror. Kajári Erzsébet a belügyminisztérium 1953–56-os tevékenységét és a szervezet változásait grafikonon is ábrázolja. Ekkor Gerő a vezető, aki a megelőzést tartja a legfontosabbnak, ezért 165 ügynököt alkalmaz. A tisztaképzettsége továbbra is alacsony, többnyire 8 általános iskola. A szervezet önkritikája szerint nincs elég kapcsolat a tömegekkel. 1954-ben négyezer ember ellenőrizte a levelezéseket, 1956-ban is még 2400. Piros László 1955 márciusában keményebb fellépést sürgetett.

Baráth Magdolna az 1956 utáni rehabilitációs eljárások eredményeit vizsgálja, az ávósok esetében csak 15 főt nyilvánítottak bűnössé. Külön tárgyalja Farkas Mihály szerepét. Kozáry Andrea az 1951-ben 217 hallgatóval megindult egyéves főiskolai képzést ismerteti. Ez 56-ig működött, a főiskolát stílszerűen Dzerzsinszkijról nevezték el. Pintér Imre kimutatja, hogy Nagy Imre 1956. október 28-i bejelentését a szerv megszüntetés-

sétől ugyan november 7-én rendelet is követte, valójában azonban a hegeli *Aufheben* értelmében csak más beosztásba helyezték a legtöbb embert.

A konferencia tanulmányai után Bacsoni Gábor dokumentum-kiadványa következik. A kötet egyharmada négy korai politikai per, a Magyar Közösség, a földművelésügyi minisztérium, a MAORT és a Standard per 1969–71 közti felülvizsgálatának iratait közli. Eléggé osztályharcos szellemű mind, a Magyar Közösség kapcsán megállapították, hogy az ítéletek nem voltak eltűzöttak. A minisztérium esetében olykor túl szigorúan ítélték, de az egész nem volt koncepció per. A MAORT-perben valóban elkövetett tettekről volt szó, tehát jogos volt. A Standard-ügyben elismerték, hogy a két kivégzés túl szigorú volt, a vallomások erőltettek voltak, a politikai per célja – mint az előzőnél is – az államosítás miatti kártérítés elkerülése. Itt formálisan lehetségesnek tartották a törvényességi óvást, de ezt politikailag károsnak vélték, ezért kegyelmi eljárást javasoltak, esetleg kártalanítással. Az olvasó, aki kortársként átélte és már akkor sem hitte el a vádat, nem sok újat tud meg, de a mai nemzedékek számára tanulságos, a kortárs számára még utólag is félelmetes.

(Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000, 366 o.)

Niederhauser Emil
az MTA r. tagja, egy. tanár